

ציונות דתית בין אפולוגיה להתמודדות

בנימין איש שלום

דב שוורץ, אמונה על פרשת דרכים: בין רעיון למעשה בציונות הדתית. תל-אביב: עם עובד, 1996, 310 עמ'.

על פי אמרת כנף מפורסמת המיוחסת ליוסף בורג, ממנהיגייה הבולטים של המפד"ל, הקו המחבר את התואר ציוני לתואר דתי (ציוני-דתי) הוא המרכיב החשוב יותר בציונות הדתית. אמירה שנוגה זו משקפת תפיסה רווחת בדבר אופיה של התנועה שהיא תנועה מעשית המשכילה לקשור השקפות עולם שונות מיסודן בדרך העונה על הצרכים המעשיים של הציבור הדתי מחד גיסא, והנותנת ביטוי למושאי הזדהות שונים שלו מאידך גיסא. מאותה אמירה משתמע עוד כי עיקר ייחודה של הציונות הדתית הוא ביכולתה לקיים חיבור זה או בהשקפתה כי ראוי לקיימו. ברם מניח וביה עולה כי בעצם הבנת הציונות או הדת אין לה לציונות הדתית עמדה מיוחדת או מחדשת. ספרו של דב שוורץ מבקש לערער על תדמית זו של הציונות הדתית, ובכך חידושו העיקרי של החיבור. לדברי המחבר, הספר מבטא את הטענה שלהיות ציוני דתי משמעו לבחון בחינה מחודשת

את התאולוגיה המסורתית ולשאוף לקראת טיפוס חדש של יהודי דתי (עמ' 10). טענה זו משמעה שהציונות הדתית אינה חיבור טכני בין שתי אידאולוגיות - אידאולוגיה פוליטית מזה ודתית מזה - כי אם עמדה רוחנית ואינטלקטואלית כוללת, שיש לראותה כזרם דתי חדש המובחן מכל הזרמים האחרים. לטענה זו הציונות הדתית היא השקפת עולם שלמה אשר יש לה עמדה בכל נושא, ולא בשאלות מעשיות בלבד. וכלשונו של המחבר: 'הוגי הציונות הדתית שאפו לבנות מודל חדש-מחודש של היהדות ברוח לאומית ומודרנית, שבמסגרתה המונחים היסודיים של מחשבת ישראל ילבושו מובן שיהלום את המאורעות האקטואליים' (עמ' 268).

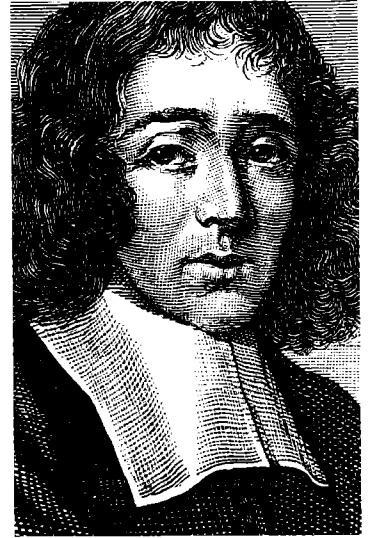
ואמנם בדרכו להוכיח את טענתו העיקרית פורש שוורץ יריעה רחבה מאוד של הוגי דעות ושיטות רעיוניות ומקיים דיון מקיף, יסודי ומעמיק בשורה ארוכה של חיבורים. בכך הוא בא להתמודד עם חיסרון בולט בחקר הציונות הדתית עד כה, בראש ובראשונה בעצם העיסוק בה כספרות הגותית מובחנת בעלת אפיונים ייחודיים, אך גם בניסונו להציג הצעה ראשונית של היסודות התאולוגיים העומדים ביסוד ההגות הציונית-דתית החל מהופעת המזרחי (עמ' 10). מבחינה זו מתקרו המלומד, המנומק והמתועד היטב של שוורץ מרים תרומה נחשנית לחקר ההגות היהודית בדורות האחרונים.

מגמתו של המחבר לבחון את היסודות התאולוגיים העומדים ביסוד ההגות הציונית-דתית משתקפת

הציונים-הדתיים. ואולם משבוחנים את העמדות הנדונות לגופן מתגלה בהן מידה רבה של רציפות ודמיון למסורת ההגות היהודית הקלסית, והנימה המהפכנית המיוחסת להוגים הציונים-הדתיים כורם חדש ומובחן נראית פחות מובהקת. דומה שהמחבר עצמו מחזק רושם זה בדברים המפורשים הבאים: 'עיון במשנתם ההגותית של קבוצות רעיוניות ושל יחידים בקרב המחנה הציוני-דתי העלה כמדומה, שלא קיימת הסכמה כללית ומוחלטת ביחס למושג "אמונה". אדרבא, ההגדרות והאפיונים שונים זה מזה במידה כזו, שניתן לראות ייצוג לכל גווני הקשת הרעיונית בשאלות הגדרת האמונה ומקומה במסגרת היהדות' (עמ' 60).

לאור הדברים הללו מבקש המחבר לראות את 'עצם הקריאה לבחינה המחודשת של מונח אלמנטרי כמו "אמונה", וראיית האמונה כמקור האידאולוגיה המעשית' כמאפיין מובהק של ההגות הציונית-הדתית. זאת במיוחד בהשוואה למגמות המאפיינות לדבריו את החברה החרדית, או את עולם הישיבות (שם, עמ' 61). ברם דומה שגם טענה זו יש לסייג במידה, שכן ידועה ספרות חרדית ענפה העוסקת באינטנסיוויות בשאלות אמונה והמייחסת לתחום זה מקום חשוב ומשקל מרכזי בחיים היהודיים.¹ הדיון באימננציה האלוהית אף הוא מציג קשת של דעות אשר אין בהן כשלעצמן מוטיב חדש או אופייני במיוחד להגות הדתית-הציונית. אדרבה, דווקא תפיסת עולם זו

כבר במבנה החיבור שלפנינו. הספר מחולק לשישה פרקים, אשר נושאים מציעים את מרכיביה התאולוגיים היסודיים והאופייניים, לדעת המחבר, של ההגות הציונית-הדתית. הפרק הראשון עוסק באמונה, מקורותיה ובעיותיה, הפרק השני - באימננציה אלוהית, והפרק השלישי - ביחס הדיאלקטי לשפינוזה. שלושה פרקים אלה מניחים את היסודות התאולוגיים, ועל גביהם מתפתח הדיון בשלושת הפרקים האחרונים במהותה של הציונות הדתית ובגילויי ביקורת נגד מגמותיה העוליים מתוך שורותיה. הפרק הרביעי מציג את השאלה 'תאולוגיה ציונית-דתית' מהי? הפרק החמישי כותרתו: 'מתאולוגיה לאידאולוגיה - סיגול רעיון

ברוך (בנדיקטוס) שפינוזה (1632-1677) - הגותו מהווה אתגר למחשבה הדתית

הלאומיות', והפרק השישי עוסק ב'שוני וביקורת בציונות הדתית'. כל אחד משלושת הפרקים הראשונים מציע דיון מעמיק בנושא העומד במרכזו. הנחתו של המחבר היא שבנושאים הנדונים כיסודות תאולוגיים של הציונות הדתית ניתן להבחין במאפיינים מובהקים של ההגות הציונית-הדתית. על כן הוא מאריך בדיון במושג האמונה וכן באימננציה האלוהית, אך מניח וביה דומה שהוא מרחיק את המסקנה בדבר מאפיין מובהק של הציונות הדתית המתגלה בדיונים אלה. המחבר מוכיח בעליל שרבים מן ההוגים הציונים-הדתיים ייחסו חשיבות רבה לעיסוק בשאלות אמונה, ואחדים אף קבלו על מיעוט הדיון בסוגיות עיוניות טהורות. הוא מוכיח גם כי תפיסת עולם מוניסטית, המציעה גרסאות שונות של אימננציה אלוהית, הייתה נחלתם של רבים מן ההוגים

1 קצרה היריעה מלהזכיר שורה ארוכה של הוגים חרדיים אשר ייחסו חשיבות רבה לעיסוק בשאלות אמונה ולמשקלה של האמונה בחיים התורניים ואזכיר אחדים רק כדי להניח דעת הקורא: ר' יהודה אריה ליב אלטר מגור, ר' אברהם אליהו מייזיס, ר' אליהו אליעזר דסלר, ד"ר יצחק ברויאר, ר' יעקב רוזנבליים, ר' קלונימוס קלמיש שפירא, ר' מאיר שמחה הכהן מדווינסק ור' שמואל בורגשטיין מסוכאטשוב.

עסקנים תנועתיים בעלי מחשבה, ואחדים מהם פובליציסטים בעלי הגות - הן מבחינת מקוריות הדיון והן מבחינת מידת השפעתם. ישעיהו ליבוביץ שונה אמנם מכל ההוגים הללו בדרך

הרב אברהם יצחק הכהן קוק (1865-1935)

הרב חיים הירשנזון (1857-1935)

התייחסותו הן לשאלת הזיקה בין הציונות ליהדות בחינת דת והן לעצם הבנת טיבה של הדת. ואולם הוא בהחלט שייך לאותה קבוצה קטנה של הוגים גדולים אשר הבינו באופן עמוק את משמעותה של המודרנה מבחינת האתגר הרוחני והאינטלקטואלי שהיא מציבה בפני אנשי אמונה בעת החדשה. המיוחד בהוגים אלה הוא שלא הסתפקו בהתייחסות אפולוגטית לתפיסות שונות של הוגים אירופים כי אם הפנימו רבים מערכיו המובהקים של העידן המודרני והגיבו עליהם, כל אחד בדרכו, מתוך כנות, מקוריות והעזות.

אילו בהן המחבר ביתר הרחבה את דרכי התמודדותם של הוגים אלה עם שאלות כגון היחס לביקורת המקרא, ערך החופש, האותנטיות והיצירתיות, ביקורת הדת וביקורת המודרנה, תפיסת האדם והיחס בין דת למוסר, עשוי היה הדבר להבליט את תרומת הגותם למחשבה הדתית המודרנית, יותר מאשר דיון רחב מדי למשל בסוגיית האימנציה האלוהית, אשר בעיסוק בה כאמור לא נתייחדו ההוגים הציונים-הדתיים בלבד, ושרובם גם לא תרמו בה תרומה חדשה.

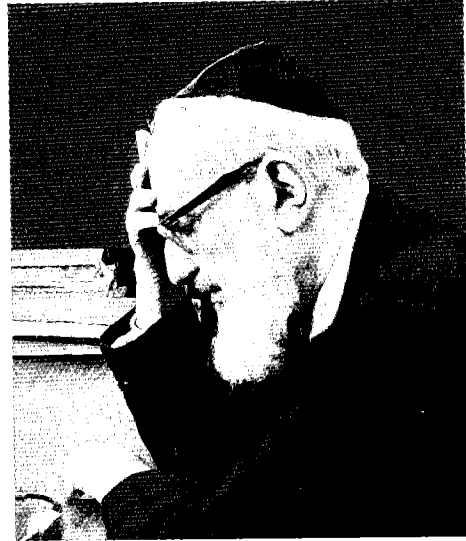
אופיינית להגות החסידיה החרדית, ובשני הזרמים היא מיוסדת על ההגות הקבלית. אפיון מובהק להגות הציונית-הדתית הוא ההיזקקות בנושא זה באופן גלוי ומפורש לשפינוזה, כפי שמראה המחבר בדיונו המפורט.

חשוב להדגיש בנקודה זו דבר שהמחבר אמנם מזכיר אותו לא אחת, והוא מידת ההיחשפות של ההוגים הציונים-הדתיים להגות האירופית ומידת ההתמודדות עמה. בנקודה זו ודאי ניכר הבדל בין ההוגים הציונים-הדתיים לבין ההוגים החרדים. שעה שההגות החרדית מתייחסת להגות האירופית במידה מועטה בלבד ובדרך כמעט אקראית, הרי בהגות הציונית-הדתית ניכרת מגמה ברורה של התייחסות לתרבות הכללית ובייחוד לפילוסופיה האירופית והתמודדות עמה. בתחום זה היה כדאי להשוות את ההוגים הציונים-הדתיים להוגים יהודים מודרניים שאינם אורתודוקסים. השוואה זו עשויה הייתה לגלות מאפיינים מעניינים מאוד של ההגות הציונית-הדתית הן במושאי הדיון ובבחירת הפילוסופים והנושאים הנדונים והן בדרכי ההתמודדות עמם ובגבולות הירות היצירה ההגותית.

לאמתו של דבר הערכת מידתה ואופיה של התמודדותם של הוגי הציונות הדתית עם החילוניות הכרוכה במודרנה תלויה לא רק בחשיפת עצם קיומה של מגמת התמודדות והתייחסות להוגים אירופים מסוימים, כי אם בבחינת מידתה ואופיה של ההתמודדות עם דרכי החשיבה הביקורתית ועם הערכים המובהקים של המודרנה. מבחינה זו דומה שלא כל ההוגים הנדונים בספרו של שוורץ עומדים באותה רמה של חדשנות, פתיחות, הפנמה ותחכום. קשה שלא לעמוד על הבדלים איכותיים בין הוגים כמו הרב אברהם יצחק הכהן קוק, הרב חיים הירשנזון, הרב יוסף דב סולובייצ'יק וישעיהו ליבוביץ לבין הוגים רבים אחרים הנדונים בספר - חלקם

ההנחה המחקרית כי ניתן לוותר על חקר כתביו של הוגה דעות ולעמוד על טיבה של הגותו באמצעות עיון בכתבי תלמידיו, אשר ידוע לנו כי בשאלות עקרוניות סטו מדרכו. דיון רחב מן המידה הנחוצה מוצע בספר גם בשאלת היחס לשפינוזה. עצם העובדה כי רבים

תמוה בעיני כי דווקא הרב קוק, שהיה מן המקוריים והמעמיקים בין ההוגים הנדונים בספר, וחידש הרבה גם בסוגיית האימנציה האלוהית ובשאלות מטפיזיות ואפיסטמולוגיות גוספות, מוצג כמי 'שהנסיון לגבש את דעותיו ה"אמיתיות" של הראי"ה בתחום הפילוסופי

מימין: הרב יוסף דב הלוי סולובייצ'יק (1993-1903)

משמאל: ישעיהו ליבוביץ (1994-1903)

מהוגי הציונות הדתית מתייחסים לשפינוזה ומתדיינים עמו בהרחבה היא עובדה מאלפת על רקע ההסתייגות או ההתעלמות שהיה ניתן לצפות לה. בצדק רואה המחבר בעובדה זו כשלעצמה מעין התרסה והצהרה על גישה חדשה, ביקורתית או פתוחה יותר מזו המאפיינת את ההגות החרדית. ואולם אין לדיונים המפורטים של הוגים ציונים-דתיים בתפיסותיו המטפיזיות של שפינוזה קשר ישיר או עקיף להתפתחות הגותם הדתית-הציונית. כללו של דבר, הגם שהדיונים בשלושת הפרקים הראשונים של הספר העוסקים בסוגיות תאולוגיות מאלפים מבחינת עושר הידע והגיתות המעמיק, דומה שאין הם מבססים את התזה בדבר אפיונה של ההגות הציונית-הדתית

המופשט הופך להיות נואש, באין קריטריון מוצק שיהפוך שירה, הגיגים ואפוריזמים מזדמנים להגות של ממש' (עמ' 85).² תמוה לא פחות הוא ה'פתרון' שהמחבר מציע למי שמבקש לעמוד על תוכן עמדתו של הרב: 'הנסיון הפחות רופף לשרטט את קווי הגותו של הראי"ה יהיה להתחקות אחר התפיסות שקנו להן מקום בכתבי תלמידיו האישיים' (שם). דומה שכבר הוכח במחקר מתוך בדיקה ביקורתית של כתבי הרב קוק כי לפנינו 'הגות של ממש', ואיננו מבין את

2 אינני חש בנוח להפנות, כנחתום המעיד על עיסו, לספרי על הרב קוק המציג עמדה הפוכה בנושא זה, אך שורת הדין מחייבת להזכיר כי עמדה כזו אמנם קיימת. ראה: ב' איש שלום, הרב קוק בין רציונאליזם למיסטיקה, תל-אביב תש"ן.

לכישלונה של הציונות הדתית. גם בנקודה זו, של הערכת הצלחתה או כישלונה של התנועה, דומה שהדיון לוקה בחסר, שכן נעדרת ממנו התייחסות לשורה של רבנים-הוגים בדורות האחרונים הרואים עצמם ממשיכי דרכו של הראי"ה קוק, והמסמנים שינוי מרחיק לכת מן המגמות שהותוו על ידי הוגי הציונות הדתית שתוארו בספר. המגמה החדשה אינה מעודדת את הפתיחות לתרבות הכללית ואת טיפוח היצירה מתוך תודעה מהפכנית. נהפוך הוא, המגמה המסתמנת אצל הוגים אלה, שהם מקרב תלמידיו של הרב צבי יהודה קוק, מטפחת טיפוס חדש של חרדיות לאומית, אשר המחבר כלל אינו דן בה.

מכל מקום הספר שלפנינו הוא מחקר חלוצי בתחום ההגות הציונית-הדתית, ואמנם הצליח היטב במשימתו לתאר ולאפיין תנועה רוחנית דתית וחברתית, אשר השפעתה על תולדות ישראל בדורות האחרונים אינה מוטלת בספק.

כורם דתי מובחן הנשען על תפיסות תאולוגיות חדשות בתכלית.

ייחודה המובהק של הציונות הדתית בא לידי ביטוי בפרק הרביעי והחמישי, העוסקים בדרך ישירה בתכנים האופייניים לה כתנועה רוחנית. בשני פרקים אלה מיטיב המחבר לתאר ולנתח את התפיסות הלאומיות שהתפתחו בקרב הוגי הציונות הדתית. הוא שב ומדגיש את הפתיחות העקרונית לתרבות הכללית ואת הנכונות לחשוב בקטגוריות של הפילוסופיה המודרנית. הוא דן בגישות השונות למושג הגאולה ואינו מתעלם אף מן הדיונים על מקומו של המקדש ועל חידוש העבודה בעידן המשיחי. דיון ביקורתי נוקב מקיים המחבר בשאלת יחסם של הוגי הציונות הדתית לחילוניות, ומוכיח בצדק כי אחרי ככלות הכול איש מהם לא חצה את הקו של הכרה בחילוניות כתופעה קבועה ולגיטימית בעולם המודרני. עובדה זו מעלה המחבר ב'אחרית דבר' כאחד הגורמים החשובים